

OPGRAVINGEN TE CUIJK, 1964-1966

Van 13 juli 1964 tot en met 9 juli 1965, van 20 december 1965 tot en met 12 mei 1966 en van 14 november tot en met 19 december 1966 zijn te Cuijk, vlak ten westen van de Maas, in de naaste omgeving van de St.-Martinuskerk opgravingen verricht in aansluiting op onderzoekingen onder leiding van prof. dr. A.E. van Giffen in de jaren 1937, 1938 en 1948 (litteratuur: A.W. Byvanck, *Excerpta Romana*, III, 70; A.E. van Giffen in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 19 oktober 1937 en 13 december 1938, *Algemeen Handelsblad* van 17/18 oktober 1937 en 2 december 1938; J. Willems in: *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* 1937-1940, 40-46; A.E. van Giffen-W. Glasbergen in: *L'Antiquité Classique* 18, 1949 [= *Archeologie* 1949], 422; *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1949, 36. Zie ook *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1959, *176; 1964, *223 en *286). De aanleiding tot de jongste opgravingen vormden de plannen van de provincie Noord-Brabant om een – inmiddels grotendeels voltooid – z.g. Maasboulevard aan te leggen. In verband daarmee was het noodzakelijk een strook grond aan de oostelijke zijde van het kerkhof van de St.-Martinuskerk te ontruimen en enige gebouwen ten zuiden daarvan, zoals een voormalige school, het oude raadhuis en het politiebureau, te slopen. Nadat het tracé van de nieuwe weg onderzocht was, kon de opgraving worden uitgebreid met talrijke sleuven op het overblijvende deel van het kerkhof, tussen de kerk en de zuidelijke muur van de pastorietaan en op terreinen ten noorden en ten westen van het kerkhof.

Dank zij o.a. de gulle medewerking van het gemeentebestuur onder leiding van burgemeester mr. B.L.A. van Zwieten, de dienst van gemeentewerken, de gemeentelijke sociale dienst, de Kon. Ned. Heidemij., het kerkbestuur met als voorzitter deken-pastoor P. van den Acker, en de particuliere belanghebbenden, de heren G. van Dijk, N.A.M. van Hussen, C. Jacobs, H. Jacobs, G. Smits, diens zoon B. Smits en A. J. F. de Vocht konden aanzienlijke resultaten worden verkregen, die betrekking hebben op de prehistorie en de middeleeuwse, maar vooral op de Romeinse geschiedenis van Cuijk. Overigens valt het zeer te betreuren dat enerzijds in het verleden tal van in archeologisch opzicht belangrijke grondsporen vernietigd zijn door de activiteit van de Maas – die in de Romeinse tijd meer oostelijk moet hebben gestroomd – en door menselijk ingrijpen, en dat anderzijds op de terreinen buiten het tracé van de boulevard in het algemeen slechts op beperkte schaal gegraven kon worden.

De oudste ontdekte sporen van mensen dateren uit het Mesolithicum en bestaan uit enkele, vooral vuurstenen werktuigen, o.a. pijlpunten. Uit het Neolithicum zijn enige kuilen, waaronder een ongeveer noord-zuid gerichte rechthoekige (1.20 × 1.98 m) z.g. woonkuil met een haardplek en tal van

Afb. 1. *Cuyk. Vlakgraf met sporen van een lijksilhouet, waarschijnlijk daterend uit de Bronstyd (Foto R.O.B., Amersfoort)*

vuurstenen artefacten, o.a. spitsen, boren, klingen en schrabbers; vlak ten noorden daarvan werd het spoor gevonden van een paal die naar het zuiden gericht is geweest. Tot dezelfde tijd behoren naar alle waarschijnlijkheid twee, wellicht drie, verschillend georiënteerde vlakgraven, waarin slechts enkele vage sporen van lijksilhouetten te zien waren.

Uit de Bronstijd dateert een crematiegraf (vlakgraf) waarin twee z.g. Drakenstein-potten zijn aangetroffen, die als urn en deksel waren gebruikt. Uit dezelfde periode zijn waarschijnlijk twee vlakgraven waarin duidelijke sporen van een lijksilhouet konden worden waargenomen (z.o.-n.w. en z.w.-n.o.; het hoofd resp. in het n.w. en het n.o.; zie afb. 1). Op een dieper niveau bleken in een van deze graven nog enkele stukken van het skelet, in het bijzonder een gedeelte van het schedeldak aanwezig te zijn. In dit laatste bevindt zich een nagenoeg rond gat (diam. 16-17 mm), dat mogelijk ontstaan is als gevolg van een trepanatie (zie hierover verder J.A.Brongers, „Evidence for Trepanning Practice in the Netherlands during Pre- and Protohistoric Times”, te verschijnen in: *Berichten R.O.B.* 15, 1965).

Een op de schouder met nagelindrukken versierde urn, die beschouwd mag worden als een ontwikkelingsvorm van de Drakenstein-potten, stamt vermoedelijk uit de overgangperiode van de Bronstijd naar de IJzertijd. Uit het laatstgenoemde tijdperk dateert een urn van het Harpstedter type, met kartelrand en „besmeten” wand; tussen de overblijfselen van de daarbij be-

horende crematie is wat brons gevonden, nl. twee ringetjes (gr. diam. 4 mm) en twee stukjes beslag. Tot de IJzertijd behoren hoogst waarschijnlijk ook de sporen van twee dicht bij elkaar gelegen, rechthoekige bouwsels in de vorm van twee rijen van drie en drie rijen van drie paalkuilen (opp. resp. 2.25×4.25 [w.z.w.-o.n.o.] en 3×3.30 m [w.-o.]). Vermoedelijk betreft het hier bergplaatsen voor graan, z.g. spijkers.

Volgens de bekende Tabula Peutingeriana heeft Cuijk in de Romeinse tijd Ceuclum geheten (wellicht te lezen als Cudiacum [M.Schönfeld], Ceudiaco, -cum [B.H.Stolte] of Ceucium [M.Gysseling]; zie B.H.Stolte in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 39, 1963, 95); de nederzetting Ceuclum was gelegen aan de grote weg van Atua(tu)ca (Tongeren) naar Noviomagi (Nijmegen), dicht bij de plaats van overgang over de Maas, op een afstand van 22 leugae of Gallische mijlen (1 leuga = 2.222 km) van Blariaco (Blerick) en van 3 (lees 6) leugae van Noviomagi.

Het ziet er naar uit dat het opgravingsterrein bij het begin van de Romeinse occupatie niet bewoond was. In de door Romeinse vondsten gekenmerkte grondsporen en -lagen komen slechts sporadisch „inheemse” scherpen voor. Het begin van de bewoning in de Romeinse tijd moet naar het schijnt gedateerd worden omstreeks het midden van de 1ste eeuw na Chr. tijdens de regering van keizer Claudius (41-54). Wel is een gering aantal voor-Claudische munten uit Cuijk bekend, maar onder de vondsten bevindt zich geen Arretijnse terra sigillata of ander typisch Augusteïsch of (vroeg-) Tiberisch materiaal.

De 1ste-eeuwse bewoningssporen hebben zeer waarschijnlijk alle betrekking op een uit hout en aarde opgebouwd castellum, dat bestaan heeft van ca. 50 tot het einde van de 1ste eeuw of tot in de 2de eeuw. Ten aanzien van tal van paalkuilen, standgreppels en goten die uit de 1ste eeuw dateren, kan men minstens drie perioden onderscheiden. De gevonden sporen van gebouwen (o.a. van barakken?) uit die tijd zijn overigens moeilijk te interpreteren, aangezien het voor de opgraving beschikbare terrein te klein was. Uit een kuil van de eerste periode – waarvan de overblijfselen zijn afgedekt door een duidelijk brandlaagje (een gevolg van de opstand der Bataven in 69-70?) – is een nagenoeg gave stekelbeker van terra nigra afkomstig (vgl. J.H.Holwerda, *De Belgische waar in Nijmegen*, 53, 95 v. en pl. XIII, nr. 636-666). Tot de vondsten van dezelfde periode behoort verder een fraaie bronzen speld, een z.g. kapfibula.

Oostelijk van de kerk, aan de zuidzijde van het opgravingsterrein, zijn sporen ontdekt van enige vroege west-oost lopende grachten met een onderbreking voor een doorgang, waarvan de breedte niet meer bepaald kon worden. Het zijn respectievelijk een 9-9.60 m brede gracht en twee jongere smalle, min of meer komvormige, parallel lopende grachten. De brede

gracht, waarvan de bodem tijdens het onderzoek om technische redenen niet bereikt kon worden, is uitgegraven in een dik pakket grind en moet reeds in een vroeg stadium, naar het schijnt met opzet, zijn gedicht, waarna in de vulling de twee smalle grachten zijn uitgegraven (onderlinge afstand – gemeten van hart op hart – 5.40 m). In de vulling van de grachten is 1ste-eeuws materiaal aangetroffen, maar uit een van de twee smalle grachten is ook een fragment afkomstig van een terra sigillata-bord Dragendorff 32, dat bezwaarlijk gefabriceerd kan zijn voor het midden van de 2de eeuw. Aan de noordzijde van het opgravingsterrein, in de tuin van de heer H. Jacobs, vlak ten zuiden van de Groenedijk, zijn sporen gevonden van twee waarschijnlijk bij elkaar behorende, west-oost lopende spitsgrachten (onderlinge afstand – van hart op hart – 7.20 m), die voor zover daarin gevonden scherven een oordeel toelaten, uit de 1ste eeuw dateren.

Aangenomen dat de tot nu toe vermelde grachten bij elkaar behoren en deel hebben uitgemaakt van een castellum, dan is het terrein van deze versterking, van noord naar zuid gemeten, maximaal ca. 167.40 m lang geweest en binnen de grachten ca. 154.80 m (bij de metingen is steeds uitgegaan van het hart van de grachten). Het beloop van de westelijke grens van dit castellum is nog niet gevonden maar kan wel reeds worden vermoed; de oostelijke grens heeft oostelijk van het kerkhof gelegen en is niet meer op te sporen. Het tracé van de buitenste gracht van het castellum – dat hoogstwaarschijnlijk rechthoekig is geweest – kan worden aangeduid door een lijn die aan de zuidzijde over het zuidelijke deel van de St.-Martinuskerk naar het westen loopt, vervolgens ombuigt naar het noorden, vermoedelijk via het pand van de fa. H. Ghijssen, Grotestraat (o. zijde) 27, doorloopt tot in het fabriekscomplex van de fa. M.B. Regouin, en die ten slotte op of vlak ten zuiden van de Groenedijk ombuigt naar het oosten in de richting van de Maas. Het is verder mogelijk dat de aan de zuidzijde gevonden onderbreking van de grachten samenhangt met het begin van een der grote wegen in het castellum, bij voorkeur de via principalis, die – als men aanneemt dat het castellum naar de rivier gekeerd is geweest – van zuid naar noord door het kamp heeft gelopen en wellicht een onderdeel heeft gevormd van de grote weg van Tongeren naar Nijmegen.

Binnen het castellum, op vrij korte afstand van het vermoedelijke tracé van de binnenste gracht aan de westelijke zijde, tussen de Grotestraat en de Kerkstraat in de garage van de heer B. Smits, zijn hoogst interessante resten gevonden van een tweetal pottenbakkersovens met tal van scherven van misbaksels, zeer waarschijnlijk daterend uit de Claudische tijd. Minstens twee soorten aardewerk zijn ter plaatse vervaardigd: 1. terra nigra-kommen, imitaties van terra sigillata-kommen Dragendorff 29, met een raadjesornament en vooral een zeer merkwaardige kamversiering (o.a. halve cirkels; vgl. *Beschreibung römischer Altertümer gesammelt von C.A. Niessen*,

Keulen 1911³, 139 v. en Taf. XCVII, nr. 2981); 2. Licht roodbruine min of meer bolle potten (Belgisch aardewerk) met een enigszins schuin naar buiten staande rand en platte bodem, waarvan de wand aan de buitenzijde bedekt is met goudglimmer en met van binnen naar buiten gedrukte knobbels (vgl. E.Gose, *Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland*, nr. 236).

Tegen het einde van de 1ste of in het begin van de 2de eeuw is op de plaats van het veronderstelde tracé van de via principalis een ca. 8 m brede van z.z.o. naar n.n.w. lopende grindweg aangelegd. Het is echter de vraag of het castellum toen nog bestond. In verband hiermee zijn twee kwesties van belang. Dit geldt in de eerste plaats de grote steen met inscriptie waarvan in 1937 twee fragmenten zijn gevonden, die secundair „verwerkt” waren in twee laat-Romeinse paalkuilen en die zich thans bevinden in het Centraal Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch. Het opschrift maakt melding van keizer Traianus (in de nominativus), dateert hoogstwaarschijnlijk uit de eerste jaren (98-102) van diens regering en staat in verband met de bouw of de stichting van een onbekend iets. Men kan niet meer vaststellen of het hier een militaire of een burgerlijke aangelegenheid betreft. Ongetwijfeld heeft zich in de loop van de tijd in de nabijheid van het castellum (vermoedelijk westelijk van de Grotestraat) een burgerlijke nederzetting (vicus) ontwikkeld.

Aan het castellum moet in de tijd van Traianus (98-117) of wat later een einde zijn gekomen, wanneer men althans aanneemt dat de resten van een tweetal stenen gebouwen betrekking hebben op rechthoekige, min of meer vierkante z.g. Gallo-Romeinse tempels, die bestaan hebben uit een cella, omgeven door een omgang met een colonnade en lessenaarsdak. Deze gebouwen hebben gelegen aan weerszijden van de grindweg en zijn vermoedelijk niet voor het midden van de 2de eeuw opgetrokken. De oostelijke tempel was met zijn ingang naar de weg gekeerd; de westmuur van de colonnade was 17.70 m lang, die van de cella 9.50 m. De lengte van de colonnademuren van de tweede tempel heeft 8.80 en 9.65 m bedragen; de cella was aan de oostelijke zijde 4.70 m lang. Binnen de muurresten van de westelijke tempel is een kennelijk door vuur aangetast stuk van een groot bronzen beeld aan het licht gekomen. Het is mogelijk dat tussen de kerk en de pastoriëtuin fundamenteën zijn gevonden van een derde Gallo-Romeinse tempel en dat deze zich verder uitstrekken over het terrein van de pastoriëtuin. Tot de periode van de tempels behoren verder – aan de oostelijke zijde langs de grindweg – de stenen fundering van een niet te determineren gebouw en waarschijnlijk ook drie op een onderlinge afstand van ca. 6 m parallel lopende en in grote paalkuilen eindigende greppels en een rij paalkuilen, vermoedelijk sporen van naar de weg gekeerde en aan de westelijke zijde open winkeltjes (tabernae), die minstens 8 m lang zijn geweest.

Al deze gebouwen zijn uit een periode die tot ver in de 3de eeuw heeft doorgelopen. Hierbij moet opgemerkt worden dat in tegenstelling tot de 1ste-eeuwse en laat-Romeinse vondsten opvallend weinig stukken aan het licht zijn gekomen die dateren uit de 2de of 3de eeuw. Uit de „midden-Romeinse” tijd stammen o.a. twee fragmenten van platte dakpannen of tegulae met stempels. Het eerste stempel luidt [C]̄T̄EC (holle letters in een cirkel; vgl. *C.I.L.* XIII/6, 12708, type 3 met kader β, en J.E.Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966, *6) en wijst op aanvoer van produkten van een particuliere pannenkoker uit Zuid-Limburg of de aangrenzende streek van België. Het tweede stempel is reeds in 1937 gevonden; het is van de *Exercitus Germanicus Inferior* (EXG/ER/I, reliëfletters in een soort hartvormig blad; vgl. *C.I.L.* XIII/6, blz. 124 v., type 6, kader η¹ en nr. 12521,4) en afkomstig uit de centrale pannenkokerij van het leger van de provincie *Germania Inferior* in Groesbeek-De Holdeurn (datering: ca. 150–260). In verband met de laatste vondst mag men zich afvragen of nadat de bezetting van het vroeg-Romeinse castellum was verdwenen en het militaire terrein – eerst na verloop van enige tijd? – beschikbaar was gesteld voor burgerlijke bewoning, aan de Maas te Cuijk niet een militaire politiepost gevestigd is geweest, een z.g. *statio* onder leiding van een *beneficiarius consularis* (vgl. J.E.Bogaers in: *Nieuwsbull.* 1965, *75, over Haelen-Melenborg).

In de laat-Romeinse tijd heeft Cuijk wederom een grote militaire versterking, een castellum gekend. Over de tijd van de aanleg valt op grond van de vondsten en de vondstomstandigheden weinig met zekerheid te zeggen. Er zijn echter twee argumenten met behulp waarvan men ten aanzien hiervan wel aan de regeringsperiode van keizer Constantinus I of Constantijn de Grote (306–337) mag denken.

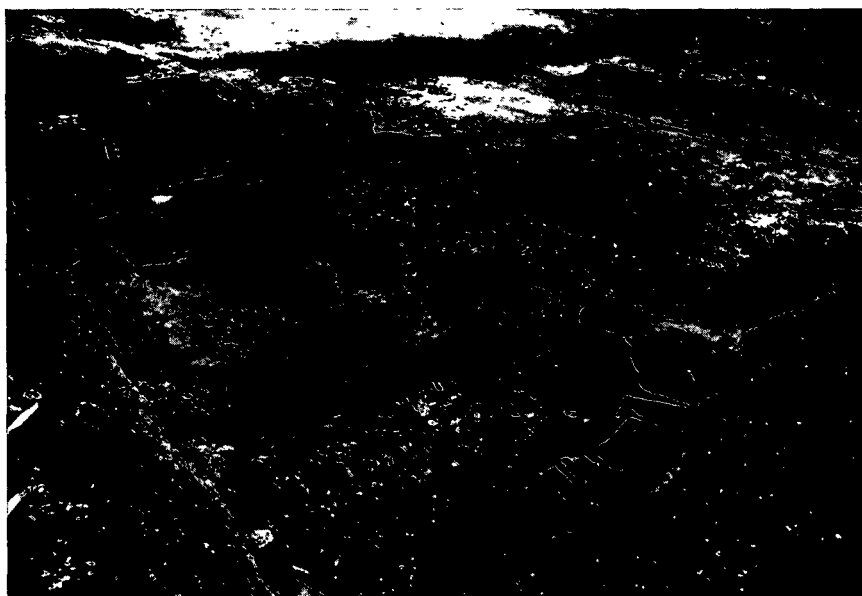
a. Uit een overzicht van alle momenteel uit Romeins Cuijk (omgeving St.-Martinuskerk) bekende munten (194, voor zover mogelijk gedetermineerd door het Kon. Penningkabinet, Den Haag; zie ook J.S.Boersma in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 50, 1963, 33–38) blijkt dat deze een nagenoeg aaneengesloten reeks vormen vanaf Augustus tot en met Honorius en Arcadius. De jongste munten dateren uit de jaren 383–402. In de periode van 306 tot 402 zijn 129 munten geslagen (66.49%; 1.34 per jaar). Zeker 33 exemplaren dateren uit de regeringstijd van Constantinus I (17.01%; 1.06 per jaar); 64 of 65 zijn geslagen in de tijd van Constantinus I en diens zonen (306– ± 350; ca. 33%; 1.47 per jaar). Vergelijk hiermee de munten uit de tijd voor 100: 30, d.i. 15.46% en 0.5 per jaar, als men er van uitgaat dat de Romeinse bewoning op zijn vroegst omstreeks 40 na Chr. is begonnen; uit de periode van ca. 100 tot 200 (tot en met Septimius Severus) zijn ongeveer 12 munten bekend, d.i. 6.18% en 0.12 per jaar; de 3de eeuw (Caracalla tot en met Maximianus Herculeus) heeft ca. 23 munten opgeleverd, d.i. 11.85%

en 0.23 per jaar.

b. Onder de recente vondsten bevindt zich een fragment van een tegula met het rechter gedeelte van een rechthoekig stempel met reliëfletters: $\overline{I}O$. Dit is vermoedelijk het einde van een Capio(naci)-stempel. Indien dit juist is, wijst deze vondst op aanvoer van baksteenmateriaal dat in Trier gefabriceerd is in de tijd van Constantinus I (vgl. *C.I.L.* XIII/6, blz. 149, type 5 en 6 en H. von Petrikovits, *Das römische Rheinland*, 77 v., n. 139). Het Cuijkse stempel is dan het enige tot nu bekende Nederlandse en het meest noordelijk en het verst van Trier gevonden stuk van dit soort.

Met betrekking tot het laat-Romeinse castellum moeten minstens twee bouwperiodes onderscheiden worden. Van de oostelijke zijde, aan de kant van de Maas, is niets bekend. Het ziet er naar uit dat de plattegrond vierkant of nagenoeg vierkant is geweest en het oppervlak bijna even groot als dat van het 1ste-eeuwse castellum. Het geheel was omgeven door twee parallelle spitsgrachten, waarvan sporen zijn gevonden aan de zuidzijde en aan de noordkant. Er is geen reden om te veronderstellen dat deze grachten niet in dezelfde tijd gegraven zouden zijn. De zuidelijke grachten waren op een afstand – hart op hart gemeten – van ca. 14.40 m van elkaar gelegen, de ruimte tussen de twee noordelijke grachten bedroeg 18.60 m. De afstand van het centrum van de meest noordelijke tot dat van de meest zuidelijke gracht was ca. 161 m. De meest zuidelijke gracht is uitgegraven in de vulling van de overeenkomstige gracht van het 1ste-eeuwse castellum; de meest noordelijke gracht is zeer waarschijnlijk gegraven ter plaatse van de vulling van de binnenste noordelijke gracht van het oudste castellum (terrein H. Jacobs).

Binnen de grachten van het laat-Romeinse castellum is de oudste bekende aanleg een parallel met de grachten lopende grote wal, met palissade en weergang, waarvan de buitenkant gelegen was op een afstand van 5–7 m van het hart van de noordelijke, en van 14–15 m van het hart van de zuidelijke binnenste gracht. Het wallichaam, waarvan zeer duidelijke sporen zijn gezien aan de westelijke zijde van het castellum (garage B.Smits), is 4–5 m breed geweest en was samengesteld uit hout en aarde. Allereerst zijn in drie parallelle rijen grote palen in de grond geplaatst (de paalkuilen hebben een diameter van 1 tot 1.50 m en zijn uitermate diep, soms tot 1.30 m in de vaste grond uitgegraven) op een onderlinge afstand van 2 tot 2.50 m. Tegen de binnenkant van de buitenste rijen palen moeten wel horizontaal liggende planken of stammetjes zijn aangebracht om de grond van de wal tegen te kunnen houden. Bij het „vullen” van de wal met grond schijnt men eerst binnenin tegen de buitenwanden muurtjes van kleiplaggen (roestige klei) te hebben opgebouwd, waarna de tussenruimte is opgevuld met zavelige grond. Op een hoogte van 15–40 cm boven de basis van de wal zijn aan de westzijde van het castellum (garage B.Smits) sporen ontdekt van dwarsliggers in de vorm van stammetjes met een diameter van 5–8 cm, die met hun uiteinden

Afb. 2. *Cuijk. 4de-eeuws castellum. Op de voorgrond: gedeelte van de ommuring aan de zuidzijde met resten van een uitspringende halfronde toren, waarvan de sundering heeft bestaan uit secundair gebruikte blokken tufsteen. In het midden: sporen van drie parallelle, west-oost lopende rijen van paalkuilen, overblijfselen van een 4-5 m brede wal, die eerder is aangelegd dan de ommuring (Foto R.O.B., Amersfoort).*

in de walletjes van kleiplaggen hebben gestoken. In een tweede daarop aangebrachte laag zavel ter dikte van minstens 50 cm waren ook nog sporen te zien van noord-zuid gerichte balken, die ongetwijfeld eveneens gediend hebben ter versterking van de walconstructie. Deze wal met zijn drie rijen grote palen mag uniek genoemd worden. Het is nog niet duidelijk hoe men zich het oorspronkelijke uiterlijk daarvan moet voorstellen; dit betreft met name de breedte van de weergang die erover heen heeft gelopen.

In een volgende fase zijn naar het schijnt reparatiewerkzaamheden uitgevoerd aan de binnenzijde van de wal, speciaal met het oog op het houtwerk. Aan de zuidkant en aan de westkant van het castellum zijn (resp. in 1937 en 1966) duidelijke sporen ontdekt van een greppel die parallel heeft gelopen met de wal en die de paalkuilen van de buitenste rij palen aan de binnenkant van de wal gedeeltelijk heeft gesneden. Daarin hebben palen gestaan en naar alle waarschijnlijkheid waren hieraan, aan de zijde van de wal, wederom horizontaal liggende planken of stammetjes bevestigd om de grond van de wal des te beter te kunnen keren.

Deze reparatiewerkzaamheden kunnen zijn uitgevoerd in de tijd waarin vlak tegen de wal, aan de buitenzijde, een ca. 1.50-1.90 m dikke muur is opgetrokken, die op bepaalde plaatsen versterkt is geweest met uitspringende halfronde torens. Sporen van deze muur zijn gevonden in het zuiden, westen

en noorden van het opgravingsterrein. Reeds in 1937 waren de overblijfselen van een der halfronde torens (grootste straal ± 3 m) ontdekt, en wel aan de zuidzijde van het castellum, oostelijk van de gotische kerktoren (zie afb. 2). Tot de ommuring moeten ook hoektorens en poorttorens hebben behoord. Tijdens de laatste opgravingscampagne is vlak ten oosten van de gotische kerktoren, ca. 14 m westelijk van het hart van de in 1937 ontdekte halfronde toren, de aanzet van een tweede laat-Romeinse toren gevonden. Deze torens zijn gebouwd op een vloertje van secundair verwerkt steenmateriaal; de eigenlijke fundering heeft bestaan uit grote, secundair gebruikte en vooral aan de buitenzijde bijgehakte blokken tufsteen.

Wanneer men geen rekening houdt met de uitspringende torens, dan is het stenen castellum, van zuid naar noord gemeten, ca. 110 m lang geweest. Als het castellum een (min of meer) vierkante plattegrond heeft gehad – en dit is wel zeer waarschijnlijk –, dan heeft de oostmuur gelegen op een afstand van ca. 38 m oostelijk van de oostelijke muur van de gotische toren. Ofwel gelijktijdig met de bouw van de stenen ommuring, ofwel in een iets later stadium is de wal aan de zuidzijde gedeeltelijk opgeruimd en is op de vrijgekomen plaats een groot zuid-noord gericht, drieschepig gebouw opgetrokken (buitenwerkse afmetingen ca. 14,50 × 26 m). De zuidelijke muur was tevens een deel van de zuidmuur van het castellum. De ruimte moet verdeeld zijn geweest door middel van twee rijen van vijf stiepen, die geplaatst waren op een onderlinge afstand van ca. 4 m (slechts van vijf stiepen zijn nog overblijfselen gevonden). Deze stiepen wijzen op een – althans gedeeltelijke – verdieping. Wellicht betreft het hier een magazijn of horreum, maar het kan geenszins uitgesloten worden geacht dat dit bouwwerk een meer militaire functie heeft gehad.

Alle gebouwen in het laat-Romeinse castellum hebben waarschijnlijk bestaan dicht bij of tegen de stenen ommuring, waarbij deze laatste vaak tevens als buitenmuur van een gebouw dienst zal hebben gedaan. Voor zover het middengedeelte van het castellumterrein is onderzocht, moest overal het ontbreken van sporen van laat-Romeins muurwerk geconstateerd worden. Wel zijn daar enkele malen overblijfselen van laat-Romeinse houten goten aangetroffen, die in doorsnede v- of u-vormig zijn geweest. De wanden daarvan hebben bestaan uit planken, die op hun plaats werden gehouden door twee rijen van paaltjes, die ofwel loodrecht naar beneden, ofwel twee aan twee met de punt naar elkaar toegekeerd in de grond waren geslagen. Tijdens de restauratie van de gotische toren in 1959 en noordelijk daarvan in 1966 zijn sporen gevonden van een in het opgaande mestelwerk 1.13 m brede noord-zuid lopende muur van een gebouw, waarvan de zuidmuur moet zijn samengevallen met de zuidelijke castellummuur of daar tegenaan is geplaatst.

Een eigenaardig verschijnsel, dat op tal van plaatsen is waargenomen, be-

treft de verhouding tussen de fundering en het daarop rustende muurwerk van het laat-Romeinse castellum. Vaak bleek de fundering aanmerkelijk smaller te zijn dan het opgaande muurwerk. Aanwijzingen voor twee verschillende perioden zijn in verband hiermee niet gevonden. Opmerkelijk is ook dat de specie in de 4de-eeuwse muren in verschillende lagen van hetzelfde muurwerk soms grijs was, dan weer sterk gemengd met stukjes baksteen, dan weer slechts spaarzaam van dergelijke bijmengsels voorzien bleek te zijn.

De bouw van de stenen ommuring en de laat-Romeinse gebouwen kan op stratigrafische gronden niet gedateerd worden. Men zou kunnen denken aan het verblijf van Julianus, als Caesar van Constantius II, in Gallia en in onze streken (356-359), vooral in de lente of de voorzomer van 358, toen deze veldheer (volgens Ammianus Marcellinus XVII 9, 1) drie in een rechte lijn op de oever van de Maas gelegen versterkingen die door het vijandige optreden van barbaren reeds lang geleden vernield waren, liet herstellen. Er zijn overigens tijdens het onderzoek geen sporen gevonden van een geweldadige verwoesting of brand in de 2de, 3de of 4de eeuw. Met meer recht mag men wat de bouw van het stenen castellum betreft denken aan de tijd van Valentinianus I en Valens (364-378). De munten suggereren zeer grote activiteit te Cuijk in die periode, waaruit niet minder dan 34 exemplaren bekend zijn (17.52%; 2.42 per jaar). Uit de jaren 378 tot 402 zijn 21 (wellicht 24) munten (10.82-12.37%; 0.87 of 1 per jaar). Daartegenover moet geconstateerd worden dat wellicht slechts 1 munt dateert uit de tijd van het verblijf van Julianus in onze streken: een barbaarse aes met een afbeelding van Constans of Constantius II (J.S.Boersma, *a.w.*, 37). Ook uit de tijd onmiddellijk na het vertrek van Caesar Julianus zijn de munten bijzonder schaars. Uit de periode van 350 tot 364 zijn maar 2 of 3 exemplaren uit Cuijk bekend. De bouw van het stenen castellum lijkt dus het beste gezien te kunnen worden in samenhang met de vele activiteiten van keizer Valentinianus I in het gebied van de Rijn, welke rivier hij (volgens Ammianus Marcellinus XVIII 2, 1) omstreeks 369 van Zwitserland tot aan de Noordzee geheel versterkt heeft met grote militaire bouwwerken.

Wat de in Romeins Cuijk voor het bouwen gebruikte natuursteen betreft is het opvallend dat naast de meer gewone veld- of Maaskeien, tufsteen (uit het dal van de Brohl of de Nette, vaak toegepast ter bekleding van muurwerk) en oost-Franse kalksteen (uit het gebied van de bovenloop van de Moezel, in de omgeving van Metz; vooral gebruikt voor het maken van beeldhouwwerk) ook veel materiaal is aangevoerd uit het gebied van de Maas, uit Zuid-Limburg en België: vuursteenknollen en stukken van een slechte kwaliteit mergel, maar vooral blauwgrijze kalksteen (kolenkalksteen) en grijsbruine kolenzandsteen.

De castella te Cuijk moeten wel in verband gestaan hebben met een plaats van overgang over de Maas, als belangrijk onderdeel van de grote weg van Tongeren naar Nijmegen; ze kunnen als een soort bruggehoofd dienst hebben gedaan.

In het verleden zijn vaak oostelijk van het opgravingsterrein, bij een lage waterstand van de Maas tal van palen gezien; bij de aanleg van de loskade (tussen 1950 en 1960) op de westelijke oever van de Maas zouden nog vele palen te voorschijn gekomen en verwijderd zijn. In verband daarmee hebben op 18 oktober en 15 november 1964 duikers van de Stichting voor Onderwateronderzoek (S.O.W.O.) gezocht naar eventueel nog in de Maas aanwezige palen. Daarbij is op een afstand van ca. 29 m uit de westelijke oever (lostkade) een min of meer zuid-noord gerichte rij van acht zware palen aangetroffen (diam. $\pm 40 \times 40$ cm), op een afstand van ongeveer 70 cm van elkaar. De koppen staken ca. 1 m boven de rivierbodem uit, die op ongeveer 8 m onder het wateroppervlak was gelegen.

Deze palen kunnen, o.a. op grond van het niveauverschil, bezwaarlijk overblijfselen zijn van de bovenvermelde laat-Romeinse wal. De kans bestaat dat ze behoord hebben tot de constructie van een Romeinse brug, maar het is ook heel goed mogelijk dat ze uit veel later tijd dateren en deel hebben uitgemaakt van een beschoeiing.

Van de kleinere vondsten uit de Romeinse tijd kunnen nog genoemd worden: een aantal bronzen voorwerpen, zoals spelden (een boogvormige fibula, een scharnierfibula met sterk geprofileerde beugel en een soort van distelfibula met een ruitvormige schijf waarop een leeuwte is gelegen: een – naar het schijnt – voor ons land unieke vondst), stukken van leerbeslag en van armbanden, een gesp, een hangertje, een phallus, ringetjes, sleutels en een gedeelte van het deksel (met een halve bol) van een z.g. schminkdoosje; een fragment van een grote phallus van aardewerk; een oor van een amfoor met het stempel M].I.M (vgl. M.H.Callender, *Roman Amphorae*, nr. 1114); fragmenten van twee wrijfschalen met horizontale rand, waarop – in reliëfletters, retrograde en dwars op de rand – het zeldzame stempel $\widehat{G\grave{A}N\grave{E}N\grave{N}F}$ of $\widehat{G\grave{A}N\grave{E}M\grave{I}F}$ (vgl. J.E.Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1964, *334: een zelfde stuk uit Venlo); een fragment van een dergelijke wrijfschaal met op de rand – parallel daarmee – het stempel]RIATV[, zeer waarschijnlijk aan te vullen tot VARIATVS of BRARIATVS (vgl. *C.I.L.* XIII 10006, 98 en 18); een wandscherf van een terra nigra-kom, die aan de buitenzijde op een bijzondere wijze versierd is met een reeks van afwisselend ingestempelde regelmatige vijfhoekjes (met punten) en cirkeltjes. Ook zijn er veel terra sigillata-scherven gevonden, waarvan een groot gedeelte behoort tot de laat-Romeinse met radstempels versierde waar. Hieronder volgt een overzicht van de op t.s.-bodemfragmenten voorkomende en met zekerheid leesbare

stempels (determ. naar F.Oswald, *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata*). De meeste zijn van pottenbakkers die in de 1ste eeuw in zuid-Gallië te La Graufesenque hebben gewerkt: OFALBANI (op vorm Dragendorff 24/25; Claudius-Nero), OFBASSI (Bassus; wrs. op Drag. 27; Tiberius-vroeg-Vespasianus), OFCALVI, [CAL]7VI-M en CALVI (Calvus; op Drag. 18 of 18/31 en 27; Nero-Domitianus, vooral Vespasianus), COBNIIR (Cobnertus; op Drag. 27; Vespasianus-Hadrianus; Lezoux), CRICIRO (Vespasianus-Traianus; Banassac), CRISPI-MA (Crispus; Claudius-Domitianus; La Graufesenque en Montans), OFFVS[(Fuscus; Nero-Traianus), MOMMO (Claudius-Vespasianus), [P]RIDIANVS (op Drag. 31; Traianus-Hadrianus; oost-Gallië), P]RIMI (Primus; op Drag. 27?; Claudius-Vespasianus; Montans en La Graufesenque), SABINIO (Sabinus; Nero-Domitianus; La Graufesenque en Montans), SACERFE (Sacer; Traianus-Antonini; Lezoux).

De oudste sporen uit de na-Romeinse tijd zijn Merovingisch. Nadat in 1937 boven de toen ontdekte resten van een laat-Romeinse uitspringende, halfronde toren reeds een kuil was gevonden die gevuld was met een opvallend grote hoeveelheid stukken van Merovingisch aardewerk, kon in 1964 en 1965 een soortgelijke kuil onderzocht worden. Daarbij is gebleken dat deze behoort heeft tot een rechthoekige (ca. 1.74 × 2.90 m), zich van west naar oost uitstrekkende z.g. weefhut, waarvan de vloer vrij diep onder het bijbehorende loopniveau (dat wegens de verstoring van de bovengrond niet meer bepaald kon worden) heeft gelegen. Van de constructie van de hut zijn buiten de kuil enkel nog de sporen van zes palen gevonden, nl. drie aan de beide korte zijden van de grote kuil. Deze laatste bleek aan de noordzijde over een breedte van ca. 70 cm ongeveer 20 tot 25 cm dieper uitgegraven te zijn. Dit is kennelijk gebeurd om meer ruimte te scheppen voor de weefgewichten van het weefgetouw dat boven de kuil was geplaatst. Op de bodem van de kuil zijn nog fragmenten gevonden van een tweetal aarden, in het midden doorboorde en in doorsnede min of meer biconische weefgewichten, verder een ca. 7.8 cm lange, bronzen (Romeinse?) naald met een oogje, een stuk van een bronzen Romeinse boogfibula, enige Romeinse scherven en een fragment van een maalsteen van basaltlava. Voor het overige was de kuil bijna geheel gevuld met scherven van Merovingische ceramiek, die vervaardigd moet zijn in de 7de eeuw (meded. J.Ypey, Amersfoort). Er zijn minstens twee soorten aardewerk te onderscheiden: zeer hard gebakken ruwwandige, rode, onversierde kookpotten (waarvan veel stukken van misbaksels zijn gevonden) en gladwandige, zwarte, min of meer biconische potten, die veelal op de schouder versierd zijn. Van een pottenbakkersoven uit de Merovingische periode zijn tijdens de opgraving geen sporen ontdekt.

Als gevolg van het onderzoek is hoogst waarschijnlijk ook het terrein be-

kend geworden waarop de Heren van Cuijk in de Vroege Middeleeuwen gewoond hebben. Hierop zijn thans grotendeels de St.-Martinuskerk, de pastorie en het protestantse en het katholieke kerkhof gelegen. Het was eenmaal omgeven door een 9 tot 12 m brede, droge, min of meer rond lopende gracht, waarvan de sporen een gebied omgeven van ca. 90 bij 95 m. Vlak langs de gracht was op dit terrein een muur gebouwd, voornamelijk van specie, keien en relatief lange stukken tufsteen (1.33-40, br. 15-17, h. 10-11 cm); de breedte van de fundering heeft ongeveer 1.50 m bedragen, die van het opgaande werk naar schatting 0.80 tot 1 m. Van het „kasteel” zelf zijn geen sporen gevonden; het heeft vermoedelijk gelegen op een verhoogde woonstede, gevormd door grond die was vrijgekomen bij het graven van de gracht. De jongste scherven uit de vulling van deze gracht geven de indruk dat deze voor het midden van de 12de eeuw gedicht is (meded. A.Bruijn, Amersfoort). De conclusie ligt voor de hand dat een en ander samenhangt met een gewelddadige gebeurtenis in het jaar 1132, toen Dirk VI, graaf van Holland, in zijn strijd tegen Herman II van Cuijk een inval deed in het land van Cuijk, waarbij naar verluidt kerk, huizen noch inwoners gespaard werden en het slot geheel gesloopt werd. Bij die gelegenheid zal ook de grote gracht gedempt zijn.

Uit de tijd na 1136 moet wel dateren de romaanse pijlerbasiliek met versmald, recht gesloten koor en ingebouwde westtoren, waarvan in 1937 en 1938 een gedeelte is teruggevonden. Deze kerk is zeer waarschijnlijk 30 m lang geweest. De inwendige breedte van het middenschip bedroeg ongeveer 5 m, die der zijbeuken slechts 1.60 m. Merkwaardig is dat het koor – met een inwendige breedte van 6.40 m – iets breder is geweest dan het middenschip.

Tegen het einde van de 15de eeuw werd de romaanse pijlerbasiliek vervangen door een gotische kerk. Deze laatste is – met uitzondering van de na de jongste oorlog geheel gerestaureerde toren – in 1913 afgebroken na de voltooiing van de bouw van de huidige St.-Martinuskerk.

Op de plaats van het voormalige raadhuis is een rechthoekig fundament gevonden, voornamelijk bestaande uit kloostermoppen, waarbij stukken mergel als vulling van het muurwerk zijn gebruikt. Dit kan laat-middeleeuws zijn en behoort hebben tot een rechthuis of een steenhuis van een rentmeester, schout of baljuw. Alle andere opgegraven funderingen schijnen uit een nog jongere tijd te dateren.

Van de laat-middeleeuwse vondsten is speciaal een zeldzame munt te vermelden, en wel een Vlaamse braspenning van Jan zonder Vrees, geslagen in 1409 en daarna voorzien van twee Westfaalse kloppen of contramerken, nl. van Münster en Iserlohn (determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag; vgl. H.Krusy in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 39, 1952, 32).

Van 14 november tot en met 19 december 1966 heeft de R.O.B. een onderzoek ingesteld op een tweetal terreinen die gelegen zijn tussen de Grotestraat en de Kerkstraat. Dit betreft (1) de tuin van de familie G.Smits (Grotestraat 5) en (2) het noordelijke gedeelte, d.i. het w.-o. lopende deel van het trottoir van het tegenover de pastorie van de St.-Martinuskerk gelegen parkeerterrein, en een groot stuk van de ten noorden daarvan aangrenzende tuin van de fa. H.Bergmann (Grotestraat 21).

Deze opgravingscampagne sloot aan bij het in mei j.l. beëindigde onderzoek en had als voornaamste doel de westelijke begrenzing van het vroeg-Romeinse en die van het laat-Romeinse castellum op te sporen.

Voor en tijdens de opgraving is zeer veel medewerking ondervonden van het bestuur van de St.-Martinuskerk, de fa. H.Bergmann, de heer G.Smits, het gemeentebestuur, de dienst van gemeentewerken, de gemeentelijke sociale dienst en de Kon. Ned. Heidemij.

De resultaten van het jongste onderzoek hebben een aantal eerder geuite vermoedens bevestigd.

(1). In de tuin van de fam. Smits werd een zo lang mogelijke o.-w. gerichte sleuf gegraven, min of meer in het verlengde van de voormalige sleuf in de garage van de heer B.Smits. Hierin zijn sporen ontdekt van twee naar het schijnt parallelle, n.-z. lopende spitsgrachten; de onderlinge afstand – hart op hart gemeten – bedraagt ca. 13 m. Ofschoon uit de vulling geen dateerbare vondsten aan het licht zijn gekomen, moet men wel aannemen dat deze grachten behoord hebben tot het laat-Romeinse castellum. Het hart van de oostelijke gracht ligt ca. 8 m ten westen van het hart van het in de garage aangetroffen spoor van de uitgebroken westelijke muur van dit castellum.

De westelijke gracht bleek te zijn uitgegraven in de vulling van een oudere, veel bredere gracht, die zeer waarschijnlijk eveneens van noord naar zuid heeft gelopen. Van deze laatste kon de bodem niet bereikt en de breedte niet bepaald worden, omdat – aan het westelijke einde van de sleuf – de mogelijkheden om te graven slechts zeer beperkt waren.

De scherven uit de vulling van de oudste gracht dateren uit de 1ste eeuw na Chr. Deze gracht moet ongetwijfeld deel hebben uitgemaakt van de westelijke begrenzing van het vroeg-Romeinse castellum. Overigens kan men zich afvragen of zij overeenkomt met de 9-9,60 m brede, w.-o. gerichte gracht die voorheen ontdekt is ten oosten van de kerk, en in de vulling waarvan twee smalle – eveneens bij het vroeg-Romeinse castellum behorende – grachten zijn uitgegraven. Het is echter ook mogelijk dat de thans gevonden 1ste-eeuwse gracht de binnenste of de oostelijke is van een tweetal parallelle grachten; vgl. de 1ste-eeuwse grachten aan de n. en z. zijde van het vroege castellum.

(2). Op het tweede terrein (trottoir van parkeerplaats en tuin van fa. Berg-

mann) is o.a. een spoor van een van noord naar zuid lopende spitsgracht gevonden, dat aan de zuidzijde van de opgravingsput het begin van een bocht in z.o. richting vertoonde. Dit heeft betrekking op de binnenste 4de-eeuwse gracht aan de w. zijde van het laat-Romeinse castellum, die na in oostelijke richting omgebogen te zijn ter plaatse van de noordelijke helft van de St.-Martinuskerk in de richting van de Maas heeft gelopen.

Meer naar het oosten zijn op hetzelfde terrein overblijfselen gevonden van een lange, uitgebroken, z.-n. gerichte muur; aan het noordelijke einde daarvan zijn sporen aan het licht gekomen van aansluitend, naar het oosten en naar het westen lopend muurwerk. Oostelijk van het lange muurspoor en parallel daarmee – op een afstand (hart op hart gemeten) van ca. 2 m – zijn resten gevonden van een drietal stiepen, waarschijnlijk fundamenten van pijlers of zuilen. Het ziet er naar uit dat al deze sporen bij elkaar behoren en in verband staan met een gebouw uit de midden-Romeinse, „burgerlijke” periode (2de-3de eeuw).

Een verrassing vormde het ontbreken van ieder spoor van overblijfselen van de z.w., waarschijnlijk ronde hoektoren van het laat-Romeinse castellum. Op grond van dit negatieve resultaat, gecombineerd met de gegevens welke zijn verkregen uit een sleuf die in 1938 is gegraven in de Kerkstraat, tegenover de pastorie en vlak ten oosten van het opgravingsterrein (2), mag men wel aannemen dat deze toren, evenals het daarop aansluitende zuidelijke deel van de westmuur van het castellum, in de na-Romeinse tijd totaal is verdwenen. Dit moet een gevolg zijn van relatief diepe vergravingen, en wel op een plaats die aanmerkelijk hoger is gelegen dan de rest van het castellumterrein.

In de ondergrond van het trottoir van het parkeerterrein zijn verder nog twee w.-o. gerichte prehistorische grafkuilen ontdekt. In het ene graf (gr. afm. 1.60x1.10 m) zijn sporen aangetroffen van een min of meer rechthoekig kistje (ca. 85x48 cm), dat zeker 15 cm hoog is geweest; uit de vulling van de kuil kwam een enkel scherfje te voorschijn, vermoedelijk van klokbekeraardewerk. Vgl. L.P.Louwe Kooijmans in: Nieuwsbull. K.N.O.B. 1966, *123, 2 (vondsten te Molenaarsgraaf).

In het tweede graf (gr. afm. 1.50x1 m) is een licht geelbruine „Veluwse” klokbeker gevonden (h. 12.1 cm; gr. diam. – bij de opening – 10.6–10.1 cm). Vgl. J.D.van der Waals & W.Glasbergen, *Beaker Types and their Distribution in the Netherlands*, in: *Palaeohistoria* 4, 1955, 18, fig. 9, type II'd-e; zie ook J.D.van der Waals, *Prehistoric Disc Wheels in the Netherlands*, Groningen 1964, 29, fig. 10 en – in verband met de verspreiding van de Veluwse klokbekers – 34, fig. 13.

In geen van de graven – die zeer waarschijnlijk beide dateren uit het Laat Neolithicum – zijn sporen van een lijk(silhouet) aangetroffen.

Instituut Oude Geschiedenis en Archeologie, Nijmegen. J.E.BOGAERS